

Documents ed uordens

Introducziun

La descripziun dalla val entras pader Placi a Spescha igl onn 1806 ei in dils pli prezius documents historics dalla **Val Tujetsch**. Ella dat ina vasta survesta sur dil viver e la veta en **Tujetsch** all'entschatta dil 19avel tschentaner. Sut il tetel „Polizia dalla val ni dalla vischnaunca“ presenta el il sistem co la val vegneva lu tgamunada, ils officials e tuts responsabels per ina buna „polizia“ dalla val.

“Premissas per ina polizia ein leschas e regulativs. La polizia sereparta en ina giudiziala, economica e spirituala. La polizia giudiziala punescha surpassaments da leschas ed ordinaziuns. La polizia economica risguarda ils uordens e lai pigl auter trer mintgin a nez sco el vul.

Uordens e leschas dueien esser gestas e claras. Ellas ston esser adattadas alla situaziun locala, al temps ed alla glieud; plinavon generalas, d'avantatg ed acceptadas dil pievel. Leschas ed ordinaziuns vegnan proponidas dils suprastonts dalla vischnaunca e presentadas al pievel, il qual decida cul pli dallas vuschs, tgei che vegn acceptau ni refusau.

Ils suprastonts vegnan eligi dil 40avel onn ensi e restan dus onns en uffeci. Lur diember munta sin sis persunas cun in salter vitier. Las elecziuns vegnan fatgas Mardis-Tschuncheismas. Ils treis emprems numn'ins geraus, ils treis auters cussegliers. In dils cussegliers vegn numnaus dil mistral regent sco siu vicari ni "statalter". Ordinariamein serendan ils suprastonts aunc quella jamna a **Mustér**, nua ch'els ston prestar il sarament avon il mistral e siu cussegl. Quels eligi e saramentai suprastonts ein derschaders da pasch e derschaders en fatgs economics ed ordinaziuns dalla vischnaunca. Ils geraus han el medem temps plaid e vusch el cussegl grond a **Mustér**. Ils cussegliers denton funcziuneschan el cussegl grond sco derschaders mo en cass criminals. (*Blutgericht*).

Il statalter numnaus dil mistral ha dus uffecis: in sco suppleant e l'auter sco conderschader ella economia dalla vischnaunca. Sco suppleant dil mistral ha el da retscheiver tuttas scartiras da quel, surdar quellas agl emprem gerau per investa e publicaziun. Dasperas ha el la survigilonza sur vias, punts ed ensemblamein culs cauvitgs sur las lavurs cuminas.

Scadin dils treis geraus ed il statalter han l'obligaziun da tener gratuitamein quater tauri els differents vischinadis. Lur salari consista en casualas taxas ed ella honor da lur uffecis. Ils geraus numnan era discusamein entginas persunas sco tgisaders, ils quals han principalmein d'haver egl aviart sin sfrusems en uauls e schetgas e purtar tgisa.

In uffeci public ha era il cauvitg, che vegn eligius en mintga vischinadi cul pli dallas vuschs. El ha specialmein da survegilar e controllar ils indrezs da fiug ed aua e pladescha ils pindrers ed ils pasturs da casa e procura per l'indemnisaziun da tals.

Era il cautegia ei ina persuna officiala. Mintga alp ha in tal. El survegilescha la cargada e descargada, pladescha fumeglia, survegilescha pasturs, animals e pastira. Plinavon survegilescha el il di da mesiras e reparta gestamein il purment. El procura il sal e meina tut ils quens da sia alp.

Era il pindrer ha ina lavur officiala. El vegn eligius dil vischinadi. Bonificaus vegn el cun ina part dil daner da castitgs, ni cun ina paga fixa. El survegilescha ils animals, catscha els ord praus e surdat al possessur cun incassar il castitg fixaus dalla radunonza da vischins.

Medemamein ei era il signun ina persuna officiala. El ha la survigilonza sur glieud, animals, pastira e latg ed auters products d'alp. El ei il maun dretg dil cautegia.

Era ils ulteriurs pasters, il vatgèr, il starler, il vadler, il nurser, il caverer e purtger san ins per part veser sco persunas officialas. Els catschan ils animals u mintgadi ni da divers temps sin pastira ed anavos. La spisa obtegnan els en roda, la paga en proporziun tenor specia e quantidad d'animals.

Mintga pervenda, mintga caplutta e spenda da paupers ha in ugau. Quels secloman tenor uffeci: ugau pervenda, ugau spenda eav.

Ils "ugaus da tgesa" survegileschan las schetgas, ils uauls schurmegiai.

Vieuas ed orfans retscheivan medemamein in ugau.

Per la survigilonza ed organisaziun dalla lavur cumina vegn elegiu in "meister da lavur

cumina".

Il caluster ei era ina persuna ufficiala. Sia lavur ei enconuscenta. Sia paga retila el da bunamanas casualas e dalla pervenda, numnada calusteria.

Igl organist survescha mo alla baselgia parochiala. Leu secatta la suletta orgla dalla val. Da leu, s. Vigeli, retila el la paga.

Persunas ufficialas ein secapescha era ils spirituals; a **Sedrun** il plevon ed in caplon che dat era scola, a **Rueras** e **Selva** mintgamai in caplon.

El concluda quei capetel culs plaids: Ils cheu numnai ufficials, suprastonts e menaders formeschan la polizia giudiziala, economica e spirituala dalla val.

Ei dat bia caussas e fatschentas, che ston vegnir tractadas, ponderadas e concludidas dalla radunonza da vischnaunca. Diregidas vegnan quellas u dil mistral ni da siu vicari ni digl empren genau. Il pli dallas vuschs decida. Ils conclus vegnan protocollai dil vicari ed ina copia dils protocols surdada al mistral.

Generalmein tegn'ins las radunonzas las dumengias ni firaus. Selaian las tractandas buca refierer, vegn ei era dau vischnaunca sin auters dis. Ils cauvitgs vegnan lu cumissiunai da dar part da quei a lur vischinadi. Ordinariamein cloma il salter en baselgia suentar il survetsch divin, ch'ei seigi vischnaunca. Sin vischnaunca damonda il salter ils meinis, gl'empren ils geraus en uffeci, suentar tut quels ch'ei inaga stai geraus ed il davos sa mintga burgheis s'expectorar. Il salter decida las tscharnas. Sa el buca decider vegn ei dumbrau. Mintga burgheis astga nunschenadamein exprimer siu meini ed era pretender tscharna. Pertucca ei denton ses agens interess sa el era cassar la tscharna e sto dar en ina protesta avon la radunonza e lu passar giud vischnaunca. Ei setracta cheu d'in dretg da „veto“.»

Vegls uordens da vischnaunca

Las fatschentas publicas sebasavan sin leschas ni statutas. Ils emprems uordens enconuschents dateschan dils onns 1811, 1814, 1818, 1828 e 1832. Els cuntengan pli u meins la reglamentaziun da fatgs agricols, sco per exempel digl arvè, dallas alps, da pastiras etc. Interessants ei il fatg ch'il **Tgom** era in'alp da cavals. Sto esser ch'ei deva da gliez temps biars da quels animals. In auter fatg remarcabel ei la prescripziun, tenor la quala il pigrer bergamasc da **Nalps** astgava buca star sur notg cun sias nuorsas sin territori da **Tujetsch**, num ch'el pagavi ina taxa per nuorsa ed asen. Surstar fa era igl artechel dils statuts da 1832, tenor il qual ei vegn ordinau da far mintg'onn ina devoziun «en consideraziun dil grond donn che las talpas fan onn e mintg'onn». Ils uordens da vischnaunca plaidan era dallas autoritads communalas. La pli aulta era il schinumnu «Obercheit» che secumponeva dils geraus e dils cusseglers. Quella autoritad che corrispunda alla suprastonza hodierna, vegneva eligida mintga dus onns. Tenor igl uorden da 1818 duei ella vegnir pagada «honestameing» per ses survetschs. Novs geraus havevan denton da pagar ina taxa alla vischnaunca per l'honor d'uffeci. Sper quellas prescripziuns pertuccont l'agricultura e las autoritads vulan ils uordens era influenzar la veta religiosa e morala. Aschia vegn scadin admonius da frequentar dumengias e firaus ed interessantamein era las sondas la messa e las devoziuns («s. offizis») e da buca far lavurs manilas quels dis. Era dueigi mintgin observar las leschas divinas ed ecclesiasticas, cass cuntrari vegni el admonius ni castigaius digl «obercheit». Ins capescha quellas ordinaziuns, sch'ins endriescha ch'il plevon ei staus gideivels enten stabilir ils uordens da vischnaunca. Probabel vegn el era ad haver influenzau il conclus tenor il qual neginas femnas («sentelli femnas ch'ei in 13-14 onns e da leu ensi») astgien maner ellas alps ni sin mises.

La nova structura da vischnaunca suentar 1848

Suentar la fundaziun dalla Confederaziun Svizra 1848 han era ils cantuns stuiu adattar lur costituziuns al niev uorden svizzer. El **Grischun** ei quei denton reussiu per suentar treis votaziuns negativas. Igl onn 1853 accepta il suveran la nova costituziun che va en vigur cun l'entschatta da 1854. La partiziun dil cantun en districts, cumins e vischnauncas era denton gia vegnida fatga 1851. En piazza dalla vischnaunca da giurisdicziun vegn il cumin che ha dad uss naven denton mo pli cumpetenzas giudizialas. Sias pussonzas politicas van vi al cantun ed allas vischnauncas. Era **Tujetsch** daventa ina vischnaunca politica autonoma. Igl empren uorden da vischnaunca, suentar l'acceptaziun dalla costituziun cantunala, datescha digl onn 1857. El

cuntegn denton mo prescripziuns davart grevezias e gudidas dils beins communalis. Pli detagliaus ei igl uorden da 1866 che vegn revidius 1880, 1889 e 1904. Els han pli u meins tuts la medema structura: La pussonza suprema ei la radunonza da vischnaunca che secumpona da tuts vischins che han cumplenu 20 onns. Ella stabilescha e reveda ils statuts da vischnaunca, elegia la suprastonza e las differentas cumissiuns ed examinescha ed approbescha l'administraziun da vischnaunca. La radunonza da vischnaunca vegn convocada dil president da vischnaunca che dat part il datum e las tractandas als cauvitgs che han da dar vinavon quella cunzina als vischins dils differents uclauns. La dumengia sissu ha il salter l'obligaziun da clamar en baselgia suenter messa: «Quels stimai vaschins en supplicai da spatge veschnaunca.» La radunonza ha liug per ordinari sil plaz **Cadruvi** a **Sedrun** ed enqualga era a **Rueras** da dumengias da fiasta. Mo da malaura ed a caschun dalla radunonza generala vegn ella salvada ella sala da scola a **Sedrun**, a partir digl onn 1886. Tier impurtontas tractandas vegn ei fatg la proposta da schar ir entuorn il meini. Suenter ch'il president ed in gerau ein s'exprimi, ha il salter la missiun da clamar pil num mintga gerau staus ina gada en uffeci. Enqualin di: «Mu vinavaun» ni «I è schon vegnu detg quai tg'è da di». - Las radunonzas da vischnaunca eran frequentadas fetg bein, era dils vischins da **Rueras**, che stuevan vegnir da gliez temps a **Sedrun** a messa las dumengias. Probabel vulevan ils votants era buca stuer pagar il castitg da 50 raps entochen 1 franc per absenzas nunlubidas a radunonzas obligatorias che la suprastonza saveva fixar per tractandas impurtontas. La suprastonza che vegn eligida mintgamai Gliendisdis Tschuncheismas per dus onns secumpona da treis geraus e sis cussegliers ni suppleants che serepartan sin ils differents vischinadis. Orda quels cussegliers vegn ei mintgamai tscharniu in cassier (statalter) ed in salter ch'ei ulteriuramein cautegia da nuorsas. La lavur dils geraus vegn repartida sco suonda: Igl emprem gerau ha la funcziun da president, il secund ei actuar ed il tierz ha da survegilar la lavur cumina. Schiglioc ei la lavur buca repartida exactamein tenor in sistem departemental. Aschia han per exempel igl emprem e secund gerau ed il cassier da s'occupar da damondas da quens e finanzas. Sper la suprastonza han secapescha aunc differentas cumissiuns e divers funcziunaris da s'occupar da fatschentas communalas. Uffecis svani ein ils ugaus dalla spenda da graun e da sal. Tier in mortori vegneva ei dau dalla famiglia dil defunct ina spenda per ils paupers. Sut survegilonza dalla vischnaunca eran medemamein ils ugaus dallas baselgias, capluttas, pervendas e caplanias.

La biala squadra denter **Camischolas** e **Gonda** e viers **Valtgeva** tochen els praus da **Strem**. Il territori dil **Cuolm da Vi** ei fetg vasts e da gronda dimensiun. Seniester il **Witenalpstock**, denteren la **Fuorcla da Strem** suandada dil **Pez Tgietschen** (**Oberalpstock** 3328 m s. m), nies pli ault cuolm, il retg dalla val. Cuolm-casa ei il **Pez Badus** el vest dalla val!